

Татяна Славова (София, България)

НОВО КОНЦЕПТУАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ „ПРЕСЛАВСКАТА“ ЛЕКСИКА

Я в о р М и л т е н о в. *Преславските лексикални маркери*. София: Авалон, 2024. 230 с. ISBN 978-954-9704-47-1.

Интересът на Явор Милтенов към лексиката на паметници от Преславския книжовен център датира още от началото на научния му път, когато защитава дисертация върху *Диалозите на Псевдо-Кесарий*, отпечатана като книга през 2006 г.¹ В нея той обръща специално внимание на лексикалната вариативност в старобългарския превод на съчинението и използването на синонимни двойки, подчертавайки, че между тях няма граница и че употребата на единия или другия синоним не е свързана с изкуствени правила. Отделя и специфичен лексикален пласт като датиращ и локализиращ маркер, който обединява славянския текст на *Диалозите на Псевдо-Кесарий* с други източнобългарски паметници от X в. Темата за лексикалния критерий като начин на атрибуция на преславски паметници продължава да присъства ор-

ганично и ненатрапчиво и в следващите изследвания на Милтенов, независимо от това дали фокусът е върху сбирката *Златоструй*², *Станиславовия чети-миней*³, *Осмокнижието* и *Тълковните пророчески книги*⁴, *Учителното евангелие*

² М и л т е н о в, Я. *Златоструй: старобългарски хомилетичен свод, създаден по инициатива на българския цар Симеон. Текстологическо и извороведско изследване*. София, 2013; М и л т е н о в, Я. *Слова от колекцията Златоструй с неизвестен гръцки източник*. София, 2021.

³ М и л т е н о в, Я. *Бележки върху историята и състава на ръкопис № 1039 от Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“*. – В: Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-миней. Съст. Д. Атанасова. София, 2016, с. 61–77.

⁴ М и л т е н о в, Я. *Съвпадащи лексикални решения в претиси на Осмокнижието и на Тълковните пророчески книги*. – В: *Sub specie aeternitatis*. Сборник научных статей к 60-летию Вадима Борисовича Крысько. Москва, 2021, с. 403–415.

¹ М и л т е н о в, Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София, 2006.

на Константин Преславски⁵ или други паметници⁶.

Нагрупаният опит през годините и стремжът му да вникне отвъд функционирането на т.нар. „преславизми“ само като синонимни двойки с т.нар. „кирилометодиевизми“ го предизвиква да напише и публикува през 2020 г. студията „Преславските лексикални маркери“⁷. Тя дава заглавието на настоящата книга и се превръща в първия ѝ раздел, скромно наречен от автора „Опит за въведение“ (с. 7–37). В действителност *Опитът* представя ново концептуално и методологично осмисляне на лексика, характерна за книжовни произведения от Източна България от края на IX до

последната четвърт на X в. В тази теоретична част на книгата Явор Милтенов търси отговори на въпроси като какво значение се крие зад словосъчетанието „преславска лексика“, каква е нейната специфика, защо вниманието е насочено точно към лексиката и др. Отговорите са трудни, защото в изследователската традиция през годините са се натрупали различни и често пъти взаимоизключващи се тълкувания, а от друга страна, синхронните исторически, литературни и езикови данни от IX–X в. не са напълно достатъчни и категорични.

В „Опит за въведение“ с отлично познаване на предходната изследователска традиция, но и с критичен поглед, Милтенов прави няколко съществени терминологични уточнения, например за преславската редакция на библейските книги с нейната вариативност, несистемност, неедновременност и „отворена“ норма (с. 15–19) и за т.нар. „архаични“, „кирилометодиевски“ или „охридски“ лексеми, които определя като неутрални синонимни варианти (с. 25–28). Основополагаща постановка в концепцията на автора за преславските лексикални маркери е, че те са „въвежданите от източнобългарските книжовници идентични в различните текстове синонимни замени и предпочитаните от тях лексикални и морфосинтактични средства, които имат характер на маркери поради разпространението си в ограничен кръг произведения или техни преписи“ (с. 19). Той настоява (и то съвсем справедливо) задължително да се вземат предвид и типичните за източнобългарските паметници морфосинтактични особености поне поради две причини. Първата е, че синонимната вариативност сама по себе си не може да е единствен маркиращ признак поради нейното присъствие и в непреславски паметници, т.е. тя е спомагателен диференциращ знак, който придобива

⁵ Милтенов, Я. *Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в „преславски“ контекст*. – В: Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX–XIII в.): Филологически и интердисциплинарни ракурси. Доклади от Международната научна конференция в София, 25–27 април 2023 г. Под редакцията на Л. Тасева, А. Рабус, И. П. Петров (= *Studia Balcanica*, 37). София, 2024, с. 181–214.

⁶ Вж. и Милтенов, Я. *Редки думи и нарах леготена в старобългарския превод на Диалозите на Псевдо-Кесарий*. – *Palaeobulgarica*, 29 (2005), № 4, с. 75–83; Милтенов, Я. *Лексическите маркери как способ атрибуции преславских текстов*. – В: А. И. Соболевский и русское историческое языкознание (к 150-летию со дня рождения ученого). Тезиси докладов Международной научной конференции (Москва, 8–11 июня 2007 г.). Москва, 2007, с. 44–45; Милтенов, Я. *Лексический критерий как способ атрибуции преславских текстов (на материале славянского перевода Диалогов Псевдо-Кесария)*. – *Славяноведение*, 2008, № 5, с. 41–49.

⁷ Милтенов, Я. *Преславските лексикални маркери*. 1. *Опит за въведение*. – *Palaeobulgarica*, 44 (2020), № 2, с. 54–79.

стойност само ако в дадено произведение освен вариативност има и лексеми с безспорна дистрибуция в източнобългарски по потекло текстове. Втората причина е типологическото сходство между маркиращите лексикални и морфосинтактични признаци, доколкото и при едните, и при другите е налице вариране на дублети според индивидуални предпочитания без правило за задължителност на една или друга особеност. Само такъв кръг от лексикални и морфосинтактични синоними би могъл, според Явор Милтенев, да се разглежда като източник на атрибуиращи, хронологизиращи и локализиращи маркери. Те обаче трябва да бъдат поставени в контекста на преводаческата практика от епохата, защото в нея също се открива вариативност и разнообразие и извън тесния кръг от синонимни двойки като част от подхода на източнобългарските преводачи. А подобно многообразие подсказва за пореден път отсъствието на категорична книжовна норма с ясно дефинирани правила.

Кои са критериите, по които определени преславски лексеми могат да се смятат за маркери? Това е един от основните въпроси, по който авторът разсъждава във втория раздел на книгата („Изследване на извадка от езиковия материал“, с. 38–187). Той извежда две основни характеристики на преславските лексикални маркери, а именно „лексика, която съвпада, и лексика, която изчезва“. Казано с повече думи, установените чрез сравнителен анализ лексикални съвпадения са маркиращи само тогава, когато (1) обхващат определен кръг старобългарски съчинения със сигурно източнобългарско потекло и (2) впоследствие в по-късните им преписи губят актуалността си и съзнателно се отстраняват или пък не получават разпространение в произведения, създадени след X в.

Това оригинално методологично виждане предоставя възможност за идентифициране на лексика, засвидетелствана в даден кръг старобългарски творби, която, първо, е маркирана (т.е. съвпада за тези текстове и не се употребява по-късно), и второ, е „преславска“ (т.е. среща се в кръг паметници от края на IX до началото на XI в.). Милтенев обаче е наясно с относителността на лексикалния критерий, защото си дава сметка, че правилото „съвпада + изчезва“ може да се спазва абсолютно стриктно не по отношение на целия лексикален материал, тъй като има случаи, в които то не е толкова последователно прокарано. Например преславски лексикални маркери като наречията *вѣхъма* ‘напълно, съвсем, въобще’ и *вѣснь* ‘вероятно, може би’, като съществителното *оусерѣсь* ‘обеца’ и прилагателното *гужеткъ* ‘крайно тежък, лош’ продължават да се откриват и в по-късни паметници (*Ватопедската* и *Рилската* грамота, Номоканона при Великия требник, сръбски превод от XV в. на Книга Йов с тълкувания, *Пандектите на Никон Черногорец* и др., с. 125). Въпреки това Явор Милтенев смята, че подобни лексеми не трябва да се изключват, защото те съвпадат за даден кръг старобългарски съчинения от края на IX до началото на XI в. А една от най-важните характеристики на маркерите е да установят „дали и доколко даден текст се присъединява или не към определено културно пространство, сфера на влияние, излъчване на традиция, дали принадлежи или не към един или друг кръг текстове – с всички произтичащи от това изводи (и условности)“ (с. 124). При това винаги трябва да се отчита, че терминът „преславизъм“ не е съпоставим с термини като „българизъм“ или „русизъм“, защото сред „преславизмите“ могат да попаднат характерни за източнобългарските говори лексеми, но също и такива, разпространени по

цялата българската езикова територия; могат да попаднат специфични само за българския език лексеми, но също и такива с общославянско потекло и разпространение (с. 124–125). Не само в тази част, но и в цялата книга авторът остава чужд на категоричните и безапелационни заключения и обобщения, опирайки се единствено на добре обмислени и внимателно анализирани формулировки.

Вторият раздел на монографията илюстрира с конкретен лексикален материал теоретичните постановки в концепцията на Милтенев и неслучайно е наречен „Изследване на извадка от езиковия материал“. Тази извадка включва обемен речников масив с функция на маркер, т.е. лексемите в него едновременно съвпадат (откриват се в определен кръг старобългарски текстове) и изчезват (престават да се употребяват). Представянето на лексемите маркери, ексцерпирани по речници, словоуказатели, издания и проучвания на преводни и оригинални съчинения, е под формата на речникови статии, всяка от които се състои от лема, значение, гръцко съответствие и лексикографска справка.

Типовете лексикални маркери са класифицирани в три групи с оглед на разпространението и произхода им. Най-напред авторът селектира лексеми, дефинирани в изследователската традиция като синонимни варианти в съчинения на източнобългарски книжовници, напр. *лкатн* ‘постя’, *дѣла* и *дѣлма* ‘поради, заради’, *послouxъ* ‘свидетел’, *прнчустне* ‘наследство’, *страна* ‘племе, (езически) народ’, *тн* ‘и’, *тъчнѣ* ‘само’ и др. („2.1. Лексеми, идентифицирани в предходни изследвания като синонимни варианти, използвани от източнобългарски книжовници“, с. 40–54). Въпреки важността на лексиката от тази група, той подчертава, че тя има само спомага-

телна функция при езиковия анализ. На второ място Милтенев идентифицира около 80 лексикални маркера с дистрибуция в множество текстове, но с едно и също ядро, обвързано със Симеоновата епоха, владетеля и столичните преводачи, например *бъхъма* и *бъшнѣ* ‘напълно, съвсем, изцяло, въобще’, *жопнште/жюпнште* ‘гробница’, *къзнь* ‘занаят, изкуство, умение’, *ласкръдне* ‘чревоугодие, лакомия; (греховно) желание’, *малогодънъ* ‘кратковременен’, *не оу* ‘още не’, *небонъ* ‘тъй като, понеже’, *порода* ‘рай’, *сръдобола* ‘родственик’ и др. („2.2. Лексеми със стойност на маркер, които имат разпространение в значителен брой текстове“, с. 54–108). На трето място авторът разглежда около 50 редки лексеми маркери, засвидетелствани в до пет паметника от епохата, чрез които даден текст се свързва с други източнобългарски текстове, например *нскропытанне* ‘усърдие, внимание, грижа’, *лежахъ* ‘кич’, *пародъкъ* ‘недозряло грозде’, *пръвъснъць* ‘първороден’, *срагъ* ‘страшен, ужасен’, *оукромне* ‘край, предел’, както и прабългаризмите *двалама* ‘коняр’, *дохъторъ* ‘възглавница’, *чеканъ* ‘кирка’, *чнготъ* ‘меченосец’, *чъпагъ* ‘джоб, кесия, малка чанта’, *коурнгъ* ‘шафер’, *коурълъкъ* ‘образ, вид, форма, калъп’, *сасыгъ* ‘сърд за разтопяване на метал’ и др. („2.3. Редки думи“, с. 108–122). По този начин Явор Милтенев създава методологична основа за йерархично подреждане на „преславската“ лексика, за изграждане на йерархия на маркерите, така че те да се класифицират по значимост и надеждност като важни езикови сигнали за хронологизиране, локализиране и групиране на произведения.

Обърнато е специално внимание на един особен случай: лексеми, характерни за ранен кръг източнобългарски паметници, но запазени в диалекти от цялата българска езикова територия,

включително и далеч от „Преслав“ („3. Особен случай: лексеми, типични за ранен кръг паметници, срещащи се в съвременните диалекти“, с. 127–139). Могат ли подобни лексеми да се определят като маркери, доколкото те не изчезват напълно от говоримия език и така престъпват правилото лексика, която съвпада, и едновременно с това, лексика, която изчезва? Например *гъжа* ‘корен на лоза’ се среща в *Шестоднева на Йоан Екзарх и Диалозите на Псевдо-Кесарий*, създадени в североизточна България, а днес *гъжа* ‘новопосадена пръчка на лозе’ е разпространена в Пиротско, Ломско, Благоевградско, Мелнишко; *кляпъшь* ‘бадем’ се открива в *Шестоднева на Йоан Екзарх и Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски*, но в наши дни *клепуш* ‘бадем’ е засвидетелствано в Солунско и Долно-преспанско, а в Зияховско има село на име *Клепушина*. Анализът на десетките подобни на *гъжа* и *кляпъшь* думи води Милтенов до заключението, че преславските лексикални маркери са означение за принадлежност към кръг текстове, а не са термини от лингвистичната география, защото днешните диалекти много рядко могат да дадат информация кога и къде е възникнало дадено съчинение.

Изработената методологична рамка на преславските лексикални маркери намира приложение и в два случая, върху които авторът специално фокусира своя интерес („4. Два примера за прилагане на изработената методология“, с. 140–188). Единият е съпадащият лексикален избор на възходящите към източнобългарски протографи Тълковни пророчески книги и чети-текста на Осмокнижието (с. 140–162). Милтенов установява, че тези старозаветни книги демонстрират едни и същи или близки преводачески/редакторски принципи, характерни за един и същ кръг книжовници, и подсказват общ „преславски“

период. Свидетелства за общност във времето и мястото на тяхното създаване са лексикалните съвпадения между тях – редки думи, прабългаризми, типични синоними със стойност на маркер, сред които *жѣнѣма* ‘наложница’, *кальп* ‘образ; вместилище; ножница’, *пѣдъбѣн* ‘странични стълбове на врата’, *рѣздѣль* ‘долина’, *самънн* ‘управител (на двореца)’, *сынъ* ‘кула’ и др. Вторият случай, в който Явор Милтенов прилага на практика концепцията си за преславските лексикални маркери, засяга преведените от Константин Преславски *Учително евангелие* и *Слова против арианите от Атанасий Александрийски* („4.2. Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в „преславски“ контекст“, с. 162–187). В тях той идентифицира маркиращи признаци, които присъединяват тези произведения към кръга на „преславските“ текстове, например наречието *въшнѣж* ‘напълно, съвсем’, причастието *въшаштн* със значение ‘който щеше да бъде, щеше да се случи’, прабългаризми като *коурълькъ* ‘образ, вид, калъп’ и *колнмогъ* ‘шатра, палатка’, съществителни като *напъдъ* ‘заплата, надница’ и *пѣнмъ* ‘упрек, обвинение’, прилагателното *тъштнѣж* ‘малодушен, склонен към отчаяние’ и др. Ще трябва да се съгласим с автора, че подобни лексеми със стойност на маркер са много по-репрезентативни, отколкото изброяването на един или друг синоним като *алкатн*, *тъчунѣж*, *пастѣухъ*, *страна*, *сващѣннѣкъ* и т.н. и гадаенето кои словоупотребии са по-значими – неутралните или „преславските“. Освен това, според Милтенов, лексикалните маркери са и много по-информативни относно влиянието на средата върху преводаческия избор на Методиевия ученик Константин Преславски, чийто език все пак остава не толкова „маркиран“, колкото консервативен и неутрален.

Книгата завършва с много полезна справочна част, която включва кратка информация за съдържанието и времето на превод на използваните текстове, сборници и ръкописи („Текстове, сборници и ръкописи“, с. 210–222; „Индекс на някои текстове, сборници и ръкописи, споменати в изследването“, с. 222–227, и „Индекс на някои лексеми, споменати в изследването“, с. 227–230).

Няма съмнение, че със своята оригинална концепция, иновативна методология за проучване на славянски средновековни текстове и новаторска интерпретация на установеното за преславската лексика монографията ще получи широк отзвук и ще се превърне в настолна книга за всеки филолог медиевист. Както всички предходни книги на Явор Милтенов.

*Татяна Славова,
Софийски университет
„Св. Климент Охридски“,
София 1504, бул. “Цар Освободител” 15
tatyana_slavova@abv.bg*